

ELBRUZ AKSOY • Benim Adım 1864

ELBRUZ AKSOY Samsun'da kalabalık bir aile içinde doğdu. Samsun Koleji'nden mezun olduktan sonra 1996 senesinde Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde okumak için İstanbul'a yerleşti. 1996'dan bugüne yurtiçi ve yurtdışına seyahatler gerçekleştirip ötekiler, hafıza, mekân, hatırlama ve yüzleşme ekseninde sözlü tarih çalışmaları yürüttü. Resmî tarih söylemine bir alternatif olarak, coğrafyamızın mahrem, anlatılmayan ve unutulmak istenen insan hikâyelerini gün yüzüne çıkartmaya çalıştı. Topladığı bu verileri edebi metinler haline getirip sosyal medya üzerinden yayın yapan farklı sitelerde yayımlayarak yazım hayatına başladı. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Beyaz Köleler" isimli yüksek lisans tezini yazmakta ve sözlü tarih çalışmalarına devam etmektedir.

www.elbruzaksoy.com

İletişim Yayınları 2578 • Bugünün Kitapları 228

ISBN-13: 978-975-05-2339-7

© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

YAYINA HAZIRLAYAN Dinçer Demirkent

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Elbruz Aksoy arşivinden

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ELBRUZ AKSOY

Benim Adım 1864

Çerkes Hikâyeleri

Nenejim Őınaho Aslıhan Yıldız'ın aziz hatırasına...

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
SUNUŞ	17
NIBJOĞ	44
<i>“Ateşin başında bana uzattığın isli peynirin kokusu hâlâ o geceki gibi burnumda. Belli yetmeyecekti o kadar aç adama, kimimiz keser gibi yaptık karanlıkta, kimimiz hemen uzattık sağımıza, bir kalıp isli peynir yetmişti o gece iki yüz adama...”</i>	
AT HIRSIZI	56
<i>“Beyim iyi dinle beni, ben ne bir falcı ne de bir fahişeyim bu kasabada! Belki hayatında karşına çıkacak en zengin kadının ki şimdi satılıktır bedenim bu hamamda! Falı da fincanı da boş ver, sen kulak ver bu kadının anlattıklarına. Amasyalı bir Ermeni sarrafın dul bırakılmış karısı konuşuyor bu gece karşında...”</i>	
WADI ROUM	82
<i>“Hicaz Çölü’nde pişen acı kahvede bakılan fal senin falın olsaydı. Sen olsaydın yıldızlar altında hikâyesini dinlediğim Bedevi ve keşke falda çıkan akrep, senin yerine beni soksaydı...”</i>	
TAVŞANDAĞ	102
<i>Terzi Anuş, kara çarşafın içindeydi artık, bir tek peçesini örtüp çıkması gerekliyordu evinden. Kapının eşiğinde Halime’ye dönüp: “Ben size emanetim Halime! Emanetim komşum Abdullah Efendi’ye, emanetim köşedeki Camii cemaatine! Söyle hangi Müslüman dokunacak benim mahrem haneme, söyle!”</i>	

ABU ŞAPSIĞ 116

Amir Jamoukha, eski bir askerdi, belki de Teşkilat-ı Mahsusa'dandı bunu Abu Şapsığ bile hiçbir zaman öğrenememişti. Jamoukha'nın en hassas olduğu mevzuu ise Devlet-i Ali'nin istikbaliydi! Devletin jandarmasından kaçıyorlardı ama şimdi devletin en üst makamından bir davet almışlardı. Şam'a döndüklerinde Otaiba aşireti çoktan bu kan davasından vazgeçirilmişti, Cemal Paşa'yı kıracak değillerdi ya! Elbet Paşa'nın da bir bildiği vardı...

GOLAN TEPELERİ 132

Gözü bir anda üniformasındaki İngiliz bayrağına takılmış, elini üzerinde gezdirip onun da tozunu almıştı. Karşısında dört sene çarpıştığı İngiliz ordusunun bayrağını taşıyordu artık göğsünde. Oysa daha dün buralardan çekilen Osmanlı için ağıt yakıyordu... Ne garipti su dün, acaba bundan sonra kimlere hizmet edecekti?

MARŞAN BAŞKADINEFENDİ 142

Feriye'nin duvarlarında inceden bir mızıka sesi duyulmuş, son bir çığlık attıktan sonra mızıka iki adamın elleri arasında parçalanmıştı. Kafkasya'dan ayrıldığından beri hiç yanından ayırmadığı, rahmetli annesinden kalan bir hatıraydı o mızıka.

KRALİÇE KERİMAN 154

"İs kokusu, yanık kokusu vardı adeta kızım tüm memlekette... Dünya Harbî'nde yaşananları benim lisanı halim yetmez inan tarif etmeye... Sonrası malum, düşman döküldü denize muzaffer Türk orduları girdiler İstanbul'dan içeriye. Atatürk hazretleri tesis etti yeni bir Türk Devleti kurtardı namus ve izzetimizi. On yaşındaydım cumhuriyet ilan edildi, sokaklar şenlendi, renklendi... Türkiye'nin en güzel kızı değildim elbet ama en cesurlarından biriydim belli ki. Babam rahmetli Cumhuriyet gazetesi okurdu evvelden beri, orada görmüş olacak ilanı, bir anda dâhil etti beni..."

OFLU İMAM 168

"Devletimiz sağolsun, sonunda bu Çerkes köylerinin tam ortasına dikti kale gibi karakolu. Komutanım sıkça ziyaret edip sızavlardı omzumu; hiç lafını esirgemez uyarırdı köydeki tüm iti kopuğu. Saltanat bu topraklardan göçeli, hissederdin sen de ensende her daim askerinin soğuk nefesini. Zordu elbet ıslah etmek bu Çerkes milletini! Komutan bir yandan, öğretmen bir yandan çekip çevirdik dillerini, adetlerini..."

MELİ188

Ekim 1948'de bir daha ayrılmamak üzere kendini köyüne hapsedmişti. Bu öyle bir hapisti ki hikâyesi altmış sene sonra bile bizi yakmaya yetmişti. Türkçe'yle sekiz yaşında tanışsa da Türkçeyi öğrenmeden göçüp gitmişti. Tüm köy zamanla devşirilmiş, bir tek Goşe bu "ilkel" dili dilinden düşürmemişti!"

KÖLE CAMİİ200

Köyden ilk kaçan aile değillerdi, son da olmadılar. Lanet okudular ismini andıkça bu beylerin. Yetmedi ah ettiler, onca acı karşısında susup da "âdet böyle" diyenlerin. 1959 baharı eritirken Uzunyayla'nın karlarını, Kel Musa Çerkeslikten istifasını vermiş, selamlıyordu Haydarpaşa'da yeni hayatını...

NESİME210

Ah babam, bilir misin nasıldır üç kızla beklemek tek başına Adana İstasyonu'nda?
Bilir misin, üstündeki kara çarşafın dahi seni aç gözlerden korumaya yetmediğinde yaşadığın çıplaklığı? Bilir misin sen 1964'ün kışında Nesime'nin yaşadıklarını?
Nesime, hani üç asil öküze sattığın köle kızın!

ÇERKES ARAKSİ222

Çerkes Beyi, titreyen bir sesle: "*Bende bir emanetin var kızım, onu sana vermeden Allah benim canımı almayacak,*" demişti. Araksi Hanım iyice şaşırmış: "*Ne emaneti bu! Ne verecek Çerkes Beyim bana seneler sonra?*" diye düşünerek onun yeşil gözlerine dalmıştı. O yeşil gözlerinde ararken kayıp eski bir emaneti, yaşlı Çerkes başlamıştı konuşmaya...

KEMİKLİÇİNAR230

"Komutanım, yaşlı hastalarda sıkça rastlanan bir durum bu. Ölüm anı yaklaşınca hastalar çocukluk günlerine gider ve o günlerde konuştukları dilde konuşmaya başlarlar, annenizin durumu da aynen bu şekilde ve Türkçe konuşmuyor!"

MİLÖNÜ242

"Kılıç artıklarından sonra şimdi de sıra Alevilere mi geldi! Daha bir asır olmuş bu topraklara yerleşeli, askere alet olup sen de dedenler gibi itip kakacak mısın buradaki kadim milletleri! Yavrum kocamadık daha o kadar, ah ne acılar çekti bir bilsen şu çorak topraklar..."

ETHEM252

Salondaki herkes nefes almadan onların bu muhteşem dansını izliyordu. Dansın tam ortasında Kemal yanlarına gelip: “*Jansu, Aşkısı... Annem diyor ki; ne zaman bitecek bu gıy gıy! Misafirler çok sıkıldı, Mezdeke başlasa mı?*” deyivermişti...

ŞELAME272

Üstlerindeki paramparça olmuş kıyafetler de çıkartıldığında hepsi çıplak, elleri arkadan bağlı, baygın halde yerde yatıyordu. Jabağ'ın bırak ayağa kalkmaya, doğrulmaya dahi hali yoktu. Küçük, basık ve penceresiz bir hücrenin içinde, istif halde kurban edilmeyi bekleyen onlarca gencin arasındaydı. Parmaklıkların ardında insanlıktan istifasını vermiş, aç gözlerle onları izleyen onlarca Şebbiha, onlarca “hayalet” vardı... Arkadaşlarının son duyduğu ses Şebbiha reisinin Jabağ'a bakarak:
“*Şu güzel Çerkesi odama çıkarın!*” sözleri oldu...

Önsöz

Büyük hikâyeler vardır; toplumların büyük hikâyelerini anlatırlar. Bu hikâyelerde genellikle toplum bir kişi gibi, olayların kahramanı gibi temsil edilir. Bu hikâyeler genellikle güç ilişkilerinin sonucunda ortaya çıkan özet hikâyelerdir. Devrimler yapılır, ülkeler çöker, bağımsızlıklar kazanılır, kalkınma olur, demokrasi gelir, savaşlar çıkar vs... Güç ilişkilerine göre hikâye yazılması demek, en güçlü olanların, kazananların hikâye yazımına daha çok dâhil olması demektir; mesela ülke filanca adam tarafından kurtarılmış, kalkındırılmış ve daha sonrasında uçuşa geçip, başka ülkelere de örnek olmuştur...

Bu hikâyelerde mağluplar, zayıflar, yenilenler, yok olanlar genellikle yer almaz... Ya da yazılan senaryoda en fazla ihanetleriyle, kötülükleriyle, eksiklikleriyle ikincil roller verilir onlara. Her durumda bu “büyük” hikâyelerde en sıradan insanlar ve onların en sıradan hayatları da yer almaz.

Bu insanların resmî hikâyede yer almamaları, onların olmadığı ve ilelebet olmayacakları anlamına gelmez. Onların küçük çığılıkları, mırıltıları derin kuytulara, türkülerde, masallarda yaşamaya devam eder. Tabii ki zaman içinde çarpılırlar; kendi içlerinde kollara ayrılırlar, bazen ilk halleriyle kıyaslanamayacak kadar farklı bir hikâyeye dönüşürler. O bastırılmış hikâyeye-

leri duyabilmek için neredeyse psikanalitik dinlemeler ve yorumlar yapmak gerekebilir.

O zaman görülür ki, yazılan büyük hikâye ve görülmez kılınan sıradan insanların hikâyeleri arasında sürekli bir gerilim vardır. Sıradan insanların hikâyeleri derinlerde bir yerde bitmez tükenmez bir kimlik inşasının parçaları olur ve büyük hikâyelere sızar. Büyük hikâyeyi gerçekten anlamak istiyorsak, o küçük hikâyelere kulak vermek gerekir.

O zaman anlaşılır ki, tek bir büyük hikâyeye yoktur ya da büyük hikâyeye diye yazılan şey sadece bir “temsil” ya da egemen bir “kurgu”dur ve aslında esas hikâyeye çoğuldur; içinde birçok hikâyeye ve dil vardır; bazen birbirlerine taban tabana zıt duygular, düşünceler taşır.

İşte Elbruz Aksoy’un *Benim Adım 1864* kitabı bu çoğulluğu anlatıyor. Sadece cari büyük hikâyeleri değil; bir kimliğin, Çerkes kimliğinin içindeki cari büyük hikâyeleri de çoğullaştırıp daha iyi okumamızı sağlıyor. Çerkesleri okurken, aklımızın ve kalbimizin pek devreye sokmadığımız kapasitelerini devreye sokarak, Türkleri, Ermenileri, Arapları, Türkiye’yi, Anadolu’yu, Ortadoğu’yu okumamızı sağlıyor. Bu okumalarla, nerede durursanız durun, adınız, kökeniniz ne olursa olsun, size büyük hikâyeye olarak ne anlatılmış olursa olsun, dâhil edildiğiniz büyük hikâyeye içindeki başkalarını da duyabilme imkânını veriyor; en azından başkalarının da hikâyeleri olabileceğine dair bir yüzleşme yaşıyorsunuz.

Elbruz Aksoy’un hikâyeleri gerçek insanların tanıklıklarından, onlarla yapılan sözlü tarih mülakatlarından elde edilmiş hikâyeler... Giderek hayattan çekilen, alternatif hafızalarıyla birlikte yok olmakta olan bu gerçek insanlar sayesinde, halkların ve kim olursa olsun insan gruplarının, hatta tek insanların birden çok hikâyesi olduğunu ve kolay kolay zapturapt altına alınamayacak kadar zengin hafızalara sahip olduğunu görüyoruz.

Mesela, eğer savaş yaşamışsanız ve eğer siz yenen ya da yenilen ordulara komutanlık yapan ya da savaştan sonra kazananların zaferlerini, kaybedenlerin hınçlarını kaleme alan “resmi kayıtcı” değilseniz, savaş çok daha “gündelik”tir.

Yani olay, sadece “Ruslar Çerkesleri yendi ya da Ruslar Çerkeslere mezalim uyguladı, onları soykırıma uğrattı, sürdürdü,” değildir... Savaşın gündeliğidir; isli peynirdir, parçalanmış omuzdur, çocuklarını vermemek için uçurumdan atlayan annelerdir, başkalarının yetim kalmış çocuklarını emziren kadınlardır...

İki taraf arasındaki “ölüm” ve “kalım” meselesine işaret eden savaşın bile “gündeliği” varsa, kimliklerin ve hafızaların gündeliğini hayal etmek daha çok mümkündür. Bu kitap bize bu gündeliği hayal etme imkânı sağlıyor.

Elbruz Aksoy’un tanıklıkları Sancaklı Boşnak ile Soçili Çerkes’i ya da Amasyalı Ermeni’yi birbiriyle karşılaştırıyor; bu yüzden cari büyük anlatılara kıyasla, çok daha fazla “Anadolu’nun hikâyelerini” anlatıyor. Hikâyeler Kafkasya’dan Rumeli’ye; Anadolu’dan Hicaz’a; Uzunyayla’dan Beyrut’a, İstanbul’dan Şam’a, Golan tepelerine uzanıyor. Bu yüzden her ne kadar merkezinde Çerkesler olsa da, bu kitap sadece Çerkesleri anlatmıyor; bu coğrafyanın asla tek bir kalıba dökülemeyecek çoğul hikâyelerini anlatıyor.

Kitapta Çerkesler “hain” değil ama “kahraman” da değil... Bu yüzden mesela “Çerkes Ethem’i hain görenler” familyasının ya da Çerkeslerin Ortadoğu’da derin devletlerle ilişkilerinden dem vurup, onların “mutlak teslimi” imajını üretenlerin tabii ki bu kitapta aradıklarını bulmaları mümkün değil. Ama Çerkeslerin asaletini, kahramanlıklarını yere göğe sığdıramayanların da tatmin olmaları pek mümkün değil. Çünkü Çerkesler bunların hepsi ve daha fazlası, yani sadece herkes gibi, insan: Osmanlı sarayına, Vahdettin’e eş olan, Şam’da Cemal Paşa ile ortaklaşa nargile tütüren... Ermenileri kurtaran, Ermenileri öldüren...

İyilik ve kötülüğü bir arada yaşayan, korkunç felaketlerin içindeki zayıf ve güçlü insanlar... Çerkes olarak “hain” ilan edilen, dayakla Türkçe konuşurulan, “Türk yapılan” vatandaşlar, “Türk” olarak güzellik kraliçesi seçilen Çerkesler...

Bu kitapta karanlığa, görünmezliğe itilen insanlar açığa çıkıyor...

Kitabı gündelik hayatın, en sıradan pratiklerin içinden geçerek, çok yönlü bir modernleşme ya da ulus-devlet hikâyesi

olarak da okumak mümkün. Bu modern ulus inşa hikâyesinin bir ucunda Kafkaslar'dan başlayan bir zulüm ve hayatta kalma hikâyesi var. Ve hafızanın belki de en sabit çıpası olan bu “zulüm”ün (soykırımın, sürgünün) etrafında halka halka başka hafızalar ekleniyor. Diğer ucunda Ürdünlü, Osmanlı, Türk, Suriyeli olmaya ya da hayatta kalmaya çalışan ama *Xabze*'yi korumaya çalışan insanların çaresizlikleri ama aynı zamanda onların hayal edilemeyecek kadar zengin tecrübeleri ve varoluşa dair yaratıcılıkları var.

Bu yüzden, kitapta yer alan anlatılar bize, içinde yaşadığımız toplumu en azından bir cephesinden anlayabilmek için, çok güçlü bir sosyolojik içgörü sağlıyor:

Bu satırların yazarının bir zamanlar annesinin başörtüsünden utanması gibi, annesinin dilinden utanan ve Çerkeslikleri açığa çıkmasın diye dilsiz olarak tanıtılan anneler; Türkçe ezanın dayatıldığı topraklarda, hem “otantik” olma çabasında olup, hem de Çerkeslere Çerkesçelerini unutturmaya çalışan, ama kendisi de “dönmüş” imamlar; soykırımından kurtarmak için sünnet edilen Ermeni çocuklar; Aleviler ve Sünnilerin hikâyelerine karışan Çerkes hikâyeleri; Suriye’de ve Türkiye’de toplumlarının yaşadığı mezalime karışan hikâyeler; bir yanda mazlum Çerkesler, direnen muhalif Çerkesler, diğer yanda zulmedenlerin yanında duran, Çorum’da Alevi avına çıkan, Suriye’de Şebbihalarla saf tutan, ihbarcı Çerkesler; “asil Çerkesliğin” altında saklı kalmış bir tabu olarak kölelik; bir kimliğin sürdürülmesi için muhteşem bir işlev gören, ancak içe kapatan, arkadaşının kardeşine aşık olmayı yasaklayan bir geleneği sorgulayan pratikler; bazen “Çerkeslikten istifa”ya kadar uzanan bir şekilde *Xabze*’yle yüzleşme; ömrünün son dönemecinde “Çerkes” geçmişiyile karşılaşan Ermeni Araksi’nin hikâyesi; kimin Ermeni, kimin Çerkes, kimin Türk olduğunun bilinemez olduğu hikâyeler ve hikâyelerin içinde hikâyeler...

Elbruz Aksoy’un aktardıkları ve anlattıkları, toplumsal tahayyülün sürekli ve yeniden inşasında çok kıymetli bir alternatif belge oluşturuyor... İçinde yaşadığımız topluma ayna tutan, onun karanlık bölgeleriyle yüzleşmemizi sağlayan bir belge...

Ama bu soğuk bir belge değil; içinde anlatılanların içeriğiyle mezc olarak, hayata dair bir sanatı da taşıyor. Bazen bir belgesel film gibi ya da bir edebiyat eseri, bir şiir gibi... Bazen bir at hırsızıyla birlikte, onun atının terkisinde, heyecan içinde, soluk soluğa okunan; bazen insanın boğazında yumrukların düğümlendiği bir belge...

FERHAT KENTEL

1 Temmuz 2017

SUNUŞ

1996 senesinde Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde okumak için İstanbul'a geldiğimde ben ve çevremdekiler; tavuk ve peynirin Çerkes¹ olabileceğine ama bizim olamayacağımıza inanmıştık. Bu öyle bir inanmışlıktı ki, İnsanlık Tarihine Giriş dersinde hocamız Belkıs Kümbetoğlu'nun: "kimsin, nerelisin, kendini nasıl tanımlıyorsun?" sorularına cevap vermekten çekinerek sadece "Karadenizliyim, Samsunluyum..." diyebilmişim. Kimliğimizle alakalı sorular devam edip sınıftan farklı sesler çıkmaya başladığında, nihayet tüm sınıfın önünde "Hocam ben de Çerkesim!" dediğim günü hâlâ hatırlıyorum.

1 Kitapta, Kuzey Batı Kafkasya'nın yerli halklarını (Abhaz, Adige ve Wubih) ifade etmek üzere "Çerkes" tabiri kullanılmıştır. Dil konusunda farklılıkları olmakla birlikte, aynı dil grubu içinde olmaları, ortak kültür ve medeniyetin parçası olmaları, ortak bir acı ve tarihi süreç neticesinde Osmanlı topraklarına sürülmüş olmaları bu halklar için Çerkes tabiri kullanılmasına sebep olmuştur. Akademide Çerkes tabirinin hangi halkları kapsadığı konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte bu konu, kitabın kapsamı dışındadır. Bununla birlikte Çerkes halklarının etnik yapısına dair bu eserler incelenebilir. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958; Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul, 1976; Cevdet Yıldız, "Adige Dili ve Edebiyatı", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s. 39-94; Gustav A. Ritter, "Yeryüzünün Halkları", *Kuzey Kafkasya*, VII/42, İstanbul, Nisan-Mayıs 1977, s. 9-14.

Hocamız ifadelerimdeki çekingenliği fark etmiş olsa gerek benden dönem ödevi olarak “Çerkes asimilasyonu” konusunda bir makale hazırlamamı istemişti. Üniversite birinci sınıfta okuyan bir öğrenci için zor bir konu olsa da, bu vesile ile üstüne ölü toprağı serpilmiş derin bir meselenin kapağını aralayacaktım.

1996’da aldığım bir ders sebebiyle çıktığım bu uzun soluklu yolculuğun beni Türkiye’de köy köy, kasaba kasaba gezdireceğini tahmin edemezdim. 1998 senesinde bir diğer hocamız Ayhan Kaya’nın karşısına geçip; “Hocam akademide Çerkesler ile alakalı az yayın var, keşke siz de bu konuda çalışsanız,” dediğimde o yaz Ayhan Hocamız ile birlikte Orta Karadeniz’de gizeceğimiz de aklıma gelmemiştir. Ayhan Hocam’ın ilgisini çekmeyi başarmıştık, onun uzun soluklu çalışmaları netice vermiş, akademide “Çerkes diasporası” üzerine ciddi eserler verilmeye başlanmıştı. *Türkiye’de Çerkesler: Diaspora’da Geleneğin Yeniden İcadı* isimli kitap bu çalışmanın ilk önemli çıktısı olarak hepimizin önünü açacaktı.

Çerkes meselesi öylesine içine çekmişti ki; tanıklıklar, aktarılan hatıra ve anılar beni sonunda Türkiye hudutları dışında Suriye, Ürdün, İsrail ve Kafkasya’ya da götürecekti.

Sadece Çerkesleri konuşturarak başladığım sözlü tarih çalışmaları beni çok farklı etnik, kültürel ve siyasal olayların tam da merkezine getirmişti. Ruslar, Türkler, Bulgarlar, Ermeniler, Rumlar, Kürtler, Aleviler, Boşnaklar, Arnavutlar, Gürcüler, Araplar ve Dürziler kimi zaman düşman, kimi zaman dost, komşu ya da akraba olarak diasporada Çerkeslerle birlikte uzun soluklu bir hikâyenin parçası olmuşlardı.

1864 Çerkes Sürgünü² ve öncesine dair hatıralar, sürgünden

2 Çarlık Rusya’nın Çerkeslere yönelik giriştiği savaşlar ve nihayetinde 1860’lı yıllarda gerçekleştirdiği katliamlardan kaçan Çerkes muhacirlerin 150 senelik kısa bir özeti sunulduğu bu kitaptaki hikâyelerde bir terminoloji tartışması da mevcuttur. Çerkeslerin karşılaştığı muamelenin hangi kavramla ifade edilmesi önemli bir metodolojik tartışmadır. Sözlü tarih çalışmaları neticesinde Çerkeslerin büyük bir çoğunluğunun “sürgün” kelimesini tercih ettiğini, “göç” kelimesinin nadiren kullanıldığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte “soykırım” kavramının da giderek daha yaygın bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Yaygın kullanım sebebiyle biz de kitapta “Çerkes Sürgünü” tabirini kullanacağız.

132 sene sonra bile muhafazalı bir sandık misali Çerkes hafızasında açılmayı bekler vaziyetteydi. Kafkasya'da iki yüz seneye yakın süren savaşlardan Çerkeslerin belleğine kazınan hatıralar sanki dün yaşanmış gibi tazeydi. 1996 senesiydi, henüz tren kaçmamıştı. 1907 hatta 1903 doğumlu yaşlılarla görüşme imkânımız olmuştu; Çerkeslerin nispeten uzun ömürlü olması kaybolup gidebilecek birçok hatırayı da kayıt altına almamızı sağlamıştı.

Görüştüğüm bazı kişilerin bizzat dedeleri 1864 Sürgünü'nü yaşamışlardı. Sürgüne tanıklık edenlerin çoğu 1950'lerin sonlarında vefat etmiş olsa da çocukları, torunları bu hikâyelerle büyümüşlerdi. Geçmiş dönemlere kıyasla 90'ların sonlarında Çerkesler artık konuşmak ve anlatmak noktasında daha hevesliydi. Farklı bölgelerden, farklı şahıslardan dinlediğim benzer hikâyeler tüm bir Çerkes halkının çeşitli boy ve lehçelere sahip olmakla birlikte "ortak bir acının" çocukları olduğunu tekrar idrak etmemizi sağlamıştı. Çerkesler oldukça yabancıları oldukları Osmanlı coğrafyasının uzak köşelerinde, farklı etnik, din, mezhep ve kültürden gruplarla bir arada yaşama becerisi kazanırken; ardında anlatılmamış yüzlerce çarpıcı hatıra ve tanıklıklar bırakmışlardı. Bu bölümde ise Çerkesler, onların Osmanlı coğrafyasına olan sürgünleri ve bugüne kadar geçen 150 senelik sürecin kısa bir özeti verilerek, kitapta aktarılan hatıralar için bir giriş yapılmıştır.

1864 Çerkes soykırımı ve sürgünü

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması³ ile Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden kopması, 1783'te de Ruslar tarafından işgal edilmesi artık çanların Çerkesler için çalması anlamına da geliyordu. Çarlık Rusya'sının önce Kırım'ı ardından da Kafkasya'yı hızla iş-

3 1768-1774 savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre Kırım artık bağımsız hâle gelmekteydi. Antlaşma'nın Kafkasya ile ilgili maddesine göre ise Kabardey toprakları Kırım Hanlığı'na tabi bir bölge olarak kabul edildiğinden, 1783'te Rusya tarafından Kırım'ın işgal edilmesi ile Kabardey toprakları da Rus Çarlığı'nın kontrolüne geçmiş görüldü. Bkz. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 21. maddesi. *Muahedât Mecmuası*, III/1, İstanbul, 1296, s. 267.

gale başlaması karşısında Osmanlı Devleti, Soğucak Valiliğini (Anapa) kurarak Rus ilerleyişine karşı Çerkesler ile bir savunma hattı oluşturmayı hedefledi. Bu ilişkiler Ferah Ali Paşa'nın valiliği süresince gelişti, Paşa sadece siyasi adımlar atmamış aynı dönemde Çerkesler arasında İslâmiyet de hızlı yayılma göstermişti.⁴

1856 Kırım Savaşı'nı kaybeden Çarlık Rusya, ciddi bir prestij kaybına uğramış, Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını dahi kaybetmişti. Bu mağlubiyetini de Kuzey Kafkasya'daki bağımsızlık hareketine saldırarak gidermeyi tercih etti. Savaşın bitmesiyle bütün güçlerini önce Doğu Kafkasya'ya yönlendirip, 6 Eylül 1859'da İmam Şamil'i esir etti.⁵ Tüm Doğu Kafkasya, daha önce işgal edilmiş olan Azarbeycan ve Gürcistan toprakları gibi Çarlık Rusya egemenliğine girdi. Artık Rus koloniyalizminin önündeki tek engel Kuzey Batı Kafkasya'da yer alan Çerkezistan ve Abhazy topraklarıydı. Mücadele bu bölgelerde şiddetlenerek devam etti Adıge, Abhaz ve Wubıhların direnişi 1864'e kadar altı sene kadar daha sürdü.

Rusya Çerkeslerle mücadeleyi sürdürürken, diğer taraftan bölgede demografik üstünlük elde edebilmek için bir strateji belirledi. Bu kolonizasyon siyaseti; Çerkeslerin soykırımı uğratılması, sağ kalanların sürülmesi ve yerlerine kuzeyden Rus ve Kazakların, güneyden de Ermenilerin getirtilip yerleştirilmesi şeklindeydi, bu çerçevede 1860'ta yaklaşık 85.000 kişinin yerleştiği 111 yeni köy kurulmuştu.⁶ Çerkeslerden boşaltılan bu köylere ağırlıklı olarak Don ve Volga Kazakları, Rus ve Ukraynalı köylüler ve Ermeniler yerleştirilmişti. Kuzeybatı Kafkasya'da bir etnik temizlik yapılması kararının sadece 1860'lı

4 Ayrıntılar için bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

5 İmam Şamil'in mücadelesi için bkz. Muhammed Tahirü'l-Kerakhi, *İmam Şamil'in Gazavati*, Haz. Tanık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987; Samih Nafiz Tansu, *Şeyh Şamil*, İstanbul, 1963; Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*; Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Dagestan*, Londra, 1994.

6 Ed. Dulaurier, "La Russie dans le Caucase-Lexode des Circassiens et la Colonisation Russe", *Revue des Deux Mondes*, LXI, s. 62.

yıllara ait olmadığını, 1816 yılında Kafkas Orduları Başkomutanlığı'na getirilen General Yermolof da şöyle ifade etmekteydi: “Kafkasyalı bir dağlı çocuğun asılması yüz Rus askerinin sağ kalması demektir.”⁷ Kafkasya'daki Rus ordusunun Kurmay Başkanı Milyutin de 1857'de şöyle diyordu: “Bizim esas gayemiz Kafkas Dağları'nın eteklerindeki bölgelere Rusları yerleştirmektir.” Prens Baryatinsky buna şu şekilde karşılık verdi: “Kuban ötesi topraklarda güçlenebilmemiz için seçtiğimiz tek yol buraya Kazakları yerleştirerek, dağlıları yavaş yavaş baskı altına almak ve onların yaşama imkânlarını yok etmektir. Bizze karşı olan halklara acımanın gereği yoktur. Devletin menfaati onların topraklarının ellerinden alınmasını gerektiriyor.”⁸

1859'da İmam Şamil'in teslim olmasından sonra Çerkeslere iki seçenek sunulmuştu: Rusya'nın iç bölgelerindeki steplere veya Osmanlı Devleti'ne sürülmek. Kbaada Vadisi'nde yapılan son savaş da kaybedilince, çoğunluk Rusya steplerinde ölmekten Osmanlı Devleti'ne sürülmek durumunda kalmıştı. Çerkeslerle yapılan savaşlar sırasında Ruslar, ele geçirdikleri yerlerin halkına buldukları vadileri boşaltmaları için bir ay süre tanımış, bir de kararname yayımlamışlardı, karara uymayanlara ise savaş esiri muamelesi yapılacağı ilan edilmişti.⁹

Çerkeslerin hızla Kafkasya'yı boşaltmalarının sağlanması için de askerî birlikler Çerkeslerin yaşamalarını imkânsız bırakacak şekilde şiddet uygulamışlardı. Bu siyaset; “Göçe zorlamanın klasik yöntemi: evleri, tarlaları yak, yık; kaçırmaktan ya da aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma,”¹⁰ şeklinde ifade edilmişti.

21 Mayıs 1864'te Kbaada'da gerçekleşen son direnişte Çerkesler mağlup olmuştu.¹¹ Yapılan katliam olağanüstü boyutlarday-

7 General Yermolof'un siyaseti hakkında bkz. John F. Baddaley, *a.g.e.*, s. 110-173.

8 “Milletimiz Böyle Yok Edildi, Kafkasya Basınından Seçmeler”, Çev. S.E.B, *Kafkasya Gerçeği* 6, Samsun, 1991, s. 5.

9 Rahmi Tuna, “Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü”, *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s. 95-149.

10 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998, s. 35.

11 Çerkes Rus savaşları hakkında ayrıntılar için bkz. Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Çev. Or-

dı, Karadeniz sahillerine sürülen yüz binlerce Çerkes'in perişan hâline şahit olan Rus tarihçi Berje'nin sözleri 1864 gerçeğini gözler önüne seriyor: "Novorosisk Körfezi'nde toplanmış on yedi bin dağlının bende bıraktığı korkunç izlenimi hiç unutmuyacağım. Yılın bu sert zamanında neredeyse tamamen gıdasız kalan, tifüs ve çiçek salgınıyla kırılan bu halkın hâli içler acısıdır. Gök yüzünün altında çıplak arazide yırtık elbiselerinin içinde katılmış cesediyle yatan genç Çerkes kadının ve biri can çekişen diğeri annesinin göğsünden süt emmeye çalışan çocukların manzarası hangi kalbi sıızlatmaz? Benzer pek çok sahne gördüm."¹²

Batı basınında Çerkeslerin uğradıkları mezalime dair haberlerin çıkması üzerine Çar, Grandük Michael'i Çerkezistan'a göndermişti. Grandük, gerçek dışı şekilde, "Çerkes kabilelerinin yiyecek ve içecekleri mevcut ve rivayet olunduğu derecede içlerinde hastalık yoktur," diyerek tepkileri azaltma yoluna gitmişti.¹³

1864 öncesinde, Osmanlı Devleti kıyılarından Rus sahillerine kayık ve sandalların gitmesi yasak iken, Trabzon'daki Rus

han Urevelli, Ankara, 1995; Semen Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarfından İşgali, Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, Çev. Murat Papşu, Ankara, 1999; İbrahim Köremezli, *The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)*, Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2004.

- 12 Stephen D. Shenfield, "Çerkesler - Unutulmuş Bir Soykırım mı?" Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara, 2011, s. 126-127. Adolf Berje başta olmak üzere bazı Rus tarihçilerinin göç konusuna ilişkin değerlendirmelerine dair bkz. Sadriye Güneş, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslar'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Balkar ve İrica, İstanbul, 2014.
- 13 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 759 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864). Sadece Osmanlı belgeleri değil, İngiliz ve Fransız kaynakları da muhacirlerin içine düştükleri sıkıntılara yer vermektedir. Meselâ bkz. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Stevens'in, Sohum-Kale Konsolosu Dickson'un ve İstanbul Büyükelçisi'nin raporları, "Papers Respecting...", s. 1-3. Ayrıca bkz. Dulaurier, a.g.e., s. 44-47. Keza Curiye de Ryan'dan naklen *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 751'de yer alan habere göre Çerkezistan'da çıkan kıtlık yüzünden halkın ağaç kabuklarını yedikleri; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, Sayı 722, ve 761'de yer alan haberde de Rusların halkın yiyeceklerini imha ettikleri ya da el koydukları, göç edenlerin bindikleri sandallara yüklenen zahire ve diğer mallara el konulduğu anlatılmaktaydı. Yine bkz. *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Tarihi*, IX, Haz. M. Münir Aktepe, Ankara, 1984, s. 155.

Konsolosu Çerkezistan ve Abhazistan sahillerinden muhacir nakletmek isteyenlere hemen açık pasaport vermeye başladı.¹⁴ Rus kolonyalizmi Çerkeslerden arındırılmış bir Kafkasya için her tür imkânı seferber edip, hayatta kalan tüm Çerkesleri bir an önce nakletme işine koyulmuştu.

İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi, Çerkes sürgününün bir düzene konulması ricasında bulundu¹⁵ ancak bir sonuç çıkmadı. Bu durum karşısında Londra hükümetinin meseleye “Çerkesya gitti, Çerkesleri koruyalım,” düşüncesiyle yaklaştığı resmi belgelere yansımakla birlikte,¹⁶ İngiltere'den gelen tek madde yardım ‘İngiliz peksimeti’ olmuştu. Az miktarda olan ve nakliye masrafı da Bâb-ı Âli tarafından karşılanan peksimet yardımı ise, milyonlarla ifade edilen muhacir akını karşısında zor durumda kalan Osmanlı Hükümeti nezdinde memnuniyetle karşılanmıştı.¹⁷

Kitabımızın ilk hikâyesine de ismini veren; yakın dost, yoldaş, kardeş anlamlarında kullanılan *Nıbjog*, Rus-Çerkes savaşlarının ve yaşanan katliamların Çerkes belleğinde saklanmış yüzlerce çeşidinden biridir. Anadolu'da, Suriye ve Ürdün'de çok benzer savaş hikâyeleri ve aile dramları nesiller boyunca aktarılmış, soykırım unutulmamıştı. 1864'ün tanıkları vefat etmiş olmakla birlikte onların torunları bu hatıraları aktarmayı başarmıştı.

1863-1864 kışından itibaren Çerkeslerin sürgününde ciddi artış meydana gelmiş, başlangıçta 40-50 bin kişi olacağı tahmin

14 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Meclis-i Valâ, 22848, lef-4; İrade, Meclis-i Mahsus, 1189, lef-3; Takvim-i Vekayi, Sayı 755.*

15 Dulaurier, a.g.m., s. 43. Bu konuda İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin de bazı teşebbüslerde bulunduğu anlaşılıyor. “Papers Respecting...”, s. 2 (No. 3).

16 “Papers Respecting...”, s. 4 (No. 7) (İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinden Dışişleri Bakanına gönderilen 3 Mayıs 1864 tarihli yazı).

17 *Takvim-i Vekâyi, Sayı 766 (18 Rebiyülahir 1281/19 Eylül 1864).* Ayrıntılar için bkz. Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64/1, 2009, s. 57-88. İngilizlerin Çerkes muhacirleriyle ilgisi hakkında resmi belgelere yansıyan hususlara dair ayrıca bkz. Musa Şaşmaz, “Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, *OTAM* 9, 1999, s. 331-366.

edilen muhacirlerin sayısı, kısa zamanda 400.000'e ulaşmıştı.¹⁸ Takip eden aylarda bu sayı anormal derecede artmış, vaktiyle Kafkasya'da kalabalık köy ve kasabaların bulunduğu yerleşim yerleri bir insana bile rastlanamayacak derecede ıssızlaşmıştı.¹⁹

Aralık 1864'te sadece Trabzon'a sürülen Çerkes muhacir sayısı yüz binden fazlaydı. Çoğunun üzerinde giyeceği bir parça elbisesi bile olmayan, salgın hastalıklara yakalanmış bu kadar insanı Trabzon gibi nüfusu o dönem on bini geçmeyen bir şehirde barındırmak mümkün değildi. Bütün camiler ve boş evler kullanılmasına rağmen fındık ve meyve ağaçlarının altları dahi muhacirlerle doluydu. Trabzon-Samsun arasında bu kadar büyük bir kitlenin seyahat edebilmesi ancak deniz yoluyla mümkündü fakat bu aylarda Karadeniz ulaşımına elverişsizdi.

Olumsuz şartlar sebebiyle Trabzon'da yiyecek ve ilaç stoğu yapılamamış, beklenenin çok üstünde bir muhacir akınının olması neticesinde de tam bir felaket yaşanmıştı, benzer şartlar Karadeniz'deki tüm Osmanlı limanları için de geçerliydi.²⁰ Çerkes muhacirler için tahsis edilen ve mürettebatı da hasta olan iki buharlı gemi nakliye işini çok yavaş gerçekleştirmekteydi, daha iyi durumda olan bazı tekne ve gemilerin Kafkasya'dan Samsun'a doğru yönlendirmesinde ise daha başarılı olunmuştu.²¹

1864 sürgünü Osmanlı limanlarında büyük sağlık sorunlarına neden olması üzerine Meclis-i Tahaffuz, halk sağlığı ile ilgili tedbirlerin alınması konusunda uyarılarda bulunmuştu. Ayrıca, Karadeniz sahil şeridindeki tüm sağlık birimlerine Çerkes göçmenlerin vardığı yerlerde alınacak sağlık tedbirlerini içeren genelgeler gönderilmişti. İçeriğinde hastalar, şehirlerin temizli-

18 Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin, 1985, s. 67.

19 McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 35.

20 Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı (1860-1864)", *Sürgün*, 21 Mayıs 1864, Ankara, 2011, s. 181-207. İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Muhacir Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun, 2006, s. 83-97.

21 Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3/2014, s. 144.

ği, gemilerin dezenfeksiyonu ve ölümlerin gömülmesi ile alakalı bazı talimatlar bulunmaktaydı. Sağlık işlerinin düzenli şekilde yürütülmesi adına da bölgeye bir komiser tayin edilmişti. İtalyan Dr. Barozzi bu dönemde Trabzon ve Samsun'da devletin resmi temsilcisi olarak görev yapmıştı.²²

Temmuz 1864'e kadarki dönemde kaynaklar Trabzon'da 180 bin, Samsun'da da 150 bin kadar göçmenin karaya çıktığını hesaplamaktaydı, bu rakamlara yasal olmayan şartlarda diğer kasa ve köylere çıkan muhacirler dahil değildi. Dr. Barozzi'nin komiser olarak görev yaptığı Trabzon ve Samsun'a yaklaşık olarak 350 bin göçmen gelmişti, fakat muhacirler arasındaki ölüm oranı çok yüksekti. Kaynaklar sadece Trabzon'da hastalık, açlık ve sefalet yüzünden 35 bine yakın Çerkes muhacirin öldüğünü belirtmekteydi.²³

Osmanlı Hükümeti, muhacirlerin dağınık şekilde iskân edilmelerini benimsemiş olmakla birlikte, Çerkeslerin toplu halde iskân edilmelerinin siyasi ve askerî yönden uygun bulunması hâlinde toplu iskânlara da izin vermektedir. Sivas-Kayseri arasında yer alan Uzunyayla'da²⁴ ve Düzce-Adapazarı²⁵ bölgelerinde gerçekleştirilen toplu iskânlar bunun en tipik örneklerindedir.

Çerkes muhacirlerden Karadeniz'i geçip Varna ve Köstence limanlarına gelenler de Rumeli'de ulaşım imkânlarının biraz daha iyi olması sebebiyle hiç bekletilmeden iç bölgelere nakledilmişlerdi. Bu iskânlarda siyasi ve askerî sebepler ön planda olduğu için Osmanlı Hükümeti Çerkes muhacirleri nispeten sorunlu bölgelere yönlendirme eğilimindeydi. *Takvim-i Ve-*

22 Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3/2014, s. 136.

23 Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3/2014, s. 153.

24 Tolga Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009; Selma Yel / Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)", *Turkish Studies III/4*, Yaz 2008, s. 949-983.

25 Zeynel Özlü, "19. yy Düzce Kazasına Göçler", *Bilgi*, Bahar 2012, Sayı 61, s. 201-222.

kayı'de yer alan bir haberde Temmuz 1864 sonuna kadar Var-na ve Köstence limanlarına gelenlerin; Burgaz İskeleyi'ne çı-kanlardan 5-6 bin kadarı Edirne ve İslimiye'ye, 5 bin muhacir Varna İskeleyi'nden Şumnu ve Silistre bölgesine, Vidin taraflarına; Köstence limanına çıkan 12 bin muhacir de Kosova, Vas-vik, İştib, Niş, Sofya ve Berkofça sancaklarına iskân edildiklerini bildirmekteydi. Vidin ile Lofça'ya da 7.500 hane, Niğbolu ile Ziştovi'ye ise 3.300 Çerkes hanenin sevk edilmesi planlanmıştı.

İskân memuru olan Nusret Paşa'nın bildirdiğine göre Rume-li'ye bundan sonra gönderilecek olanlar da Niğbolu, Ziştovi, Rusçuk, Silistre, Dobruca ve Varna'ya iskân olunacaktı. Miktarı 10 bin hane ve 50 bin nüfus olacağı tahmin olunan gelecek muhacirler için haneler ve kışlık zahireler tamamlanmıştı. Niş, Sofya Vidin ve Silistre eyaletlerini bizzat dolaşarak işleri takip eden Nusret Paşa'nın bu gayretleri sayesinde bölgedeki muhacirlerin Anadolu'ya nispetle daha iyi durumda oldukları anlaşılmaktaydı.²⁶ Bu durumun bir diğer sebebi de özellikle Rume-li'de çıkması muhtemel büyük bir savaş öncesinde olabildiğin-ce fazla sayıda Çerkesin bölgede iskân edilmesi zorunluluğuydu. Böylece hem bölgedeki Müslüman nüfus artacak, hem de Osmanlı ordusu isyancı Bulgar çeteleri karşısında, Çerkes çetelerinden faydalanabilecekti.

Abhazistan'ın başkenti Sohumkale'deki İngiliz konsolosun bildirdiğine göre; "Ruslar medenileşmekte direnen ve orduya kayıt olmayı da reddeden Wubikh ve Djiget kabilelerinin kökünü kazımaya karar vermişti. Kuban ötesi steplere yerleşmeyi ve zamanla Rus ordusu içinde görev almayı reddeden ve

26 Rumeli'de Çerkeslerin iskâmı konulu bazı araştırmalar: Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864* (Tebliğler, Belgeler, Makaleler), Ankara, 2001; Kemal Karpat, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *International Journal of Middle East Studies* III/1, Cambridge, 1984-1985, s. 1-25; Marieta Kumpilova, "Circassian Exodus from the North Caucasus and Their Resettlement in Kosovo", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslar'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri); Margarita Dobrova, "Settlement and Integration of the Circassians in the Danube Vilayet", *1864 Kafkas Göçü* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri).

toprakları yakılan Wubikh ve Djiget kabileleri öncelikli olarak Trabzon'a nakledilmişlerdi.”²⁷

Devlet-i Âli'nin iskân siyasetinden Çerkeslerin payına düşen devletin bekası için gerekli görülen bölgelere iskân edilmeleri olarak gerçekleşmiştir. 1864-1877 döneminde sadece Rumeli'de iskân edilmiş olan Çerkes sayısı 400.000 olarak ifade edilmekteydi.²⁸ Kemal Karpat tarafından verilen bilgilere göre 1860'lardan itibaren Kafkasya'dan sürülen Çerkeslerin sayısı 1,2 milyon olarak tahmin edilmekteydi.²⁹ Osmanlı Hükümeti, savaşlar ve kaybedilen topraklarla azalan Müslüman nüfusu tahkim etmek ve elde kalan topraklarda Müslüman çoğunluğu sağlamanın telaşındaydı. Devlet otoritesinin ancak bu sayede sağlanabileceği kanaati Osmanlı iskân siyasetine yön verecekti. Çerkes muhacirler de bu siyaset gereğince Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerine iskân edileceklerdi.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)

Türkçe bilmeseler de, savaş kabiliyetleri ile nam salan Çerkeslere yıkılmakta olan bir devletin jandarmaları olma vazifesi verilmiş, başka bir seçenek de sunulmamıştı. Devlet muhacirlerden bir “bedel” ödemesini istiyordu Çerkesler de bu bedeli ödemeyi kabul etmişti. Zira Osmanlı Devleti'nin tekrar güçlenmesi Çerkeslere de Kafkasya'ya geri dönüş yolunu açabileceği propagandası muhacirler arasında hızla yayılmış ve oldukça taraftar bulmuştu. Bu fırsat 1864 sürgününden sadece 13 sene sonra önlerine çıkmıştı. Çarlık Rusyası 1877'ye kadar doğuda Kafkas Dağları'na, batıda ise Tuna Nehri'ne kadar ulaşmıştı, Balkanlar'daki Slav halkların haklarını koruma bahanesini ileri

27 40. HCAP 63/32 (1864), “Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey,” presented to the House of Commons on 6 June 1864; the paper includes fifteen reports by British consuls in the Caucasus area, the report quoted being dated 13 April 1864.

28 Engin Akarlı, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition* (Yüksek Lisans Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1970), s. 82.

29 Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin, 1985, s. 65-70.

süren Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştı.³⁰ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) Çerkesler için böylesi kutsal bir misyonu da ifade ediyordu. Kafkasya'da kaybettikleri yakınlarının intikamını almak isteyen Çerkesler özellikle Balkanlar'da ve Kafkas Cephesi'nde gönüllü olarak orduya katılacaktı.

Bu toprakların otokton halklarından olmayan "misafir muhacirler" olarak, gelinen yeni vatana sahip çıkma refleksi Çerkeslerin iktidar ile girdikleri ilişkide büyük ölçüde belirleyici olmuştu.³¹ Etkileri halen görülen bu misafir muhacir refleksi, her tür bedeli ödemeye hazır Çerkeslerin kendi kimliklerinden vazgeçme pahasına da olsa altında yaşadıkları çatıyı ayakta tutma çabası olarak da ifade edilebilir.

Bağımsızlık yanlısı Bulgar çetelerine karşı mobilize edilen Çerkes çeteleri ve Jandarma birlikleri, düzenli Osmanlı ordusu tarafından bir türlü bastırılmayan ayrılıkçı isyanların önlenmesinde büyük rol oynayacaktı. Bunun karşılığında ise Çerkesler gayri hukuki davranışlarında mümkün merteye hoş görülecek, hatta biraz da şımartılacaktı. Bulgar-Çerkes çatışması ise Bâb-ı Âli tarafından olağanüstü şartlarda milletler arasında gerçekleşmiş münferit olaylar olarak Avrupa'ya anlatılacaktı. Çerkeslerin Osmanlı siyaseti ile tanışmaları, kendilerini askerî ve siyasi alanda ispat etme çabaları bu döneme damgasını vuracaktı.

Sürgünün zor koşullarında Karadeniz'i aşır Rumeli'ye çıkan Çerkeslerin sefaleti neticede yerli halk ile çatışmaları da beraberinde getirmişti. Özellikle Bulgarlar, Slav olmaları, Rusçaya benzer dilleri ve Ortodoks olmaları sebebiyle, Çerkeslerin gözünde bir nevi Rus olarak algılanmıştı. Rumeli'de Bulgarlar ile olan çatışmalar o kadar artmıştı ki, neticede Avrupa kamuoyunda Rus emperyalizmine karşı mücadele eden onurlu Çerkes halkına olan saygı yerle bir olmuş ve Avrupa'da bir Çerkes antipatisinin doğmasına bile sebep olmuştu.

30 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, 1995, s. 329.

31 Kuban Kural, *Bölgesel Barışa Doğru Çatışmalara Karşı Sivil Yaklaşımlar*, Mart Matbaa, 2013, s. 69.